

Streszczenie

Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim (1919–1931). Idee, działalność, funkcje

Praca poświęcona jest Polskiemu Towarzystwu Teozoficznemu na Śląsku Cieszyńskim, które działało w latach 1919–1951. Jego siedzibą był Nydek, stąd też przez większą część okresu swojej działalności Towarzystwo znajdowało się na terenie Czechosłowacji. Wzmianki o nim znajdziemy w nielicznych pracach poświęconych życiu religijnemu Śląska Cieszyńskiego, naszkicowana została także jego historia po II wojnie światowej. Nie pojawiło się jednak żadne opracowanie opisujące powstanie towarzystwa, jego strukturę, działania, miejsce zajmowane przez nie w lokalnym i szerszym kontekście społeczno-kulturowym.

Nie bez przyczyny skupiłam się na latach 1919–1931. Polskie Towarzystwo teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim w tych latach wydawało dwa czasopisma: „Wyzwolenie” (1919–1920) oraz „Teozofja” (1920–1931). Są one niezwykle cennym źródłem do badań nad historią tego stowarzyszenia z uwagi na publikowane w nich sprawozdania ze spotkań, szczegółowe rozliczenia finansowe oraz inne wiadomości dotyczące podejmowanych przez nie działań. Uzyskane w ten sposób dane uzupełniam o materiały zebrane podczas kwerend archiwalnych m.in. w takich instytucjach jak: Książnica Cieszyńska, Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Cieszynie, Muzeum Beskidzkie im. A. Podzorskiego w Wiśle, Biblioteka Śląska, Centrum Informacji Naukowej i Biblioteka Akademicka, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Zemský archiv v Opavě, Státní okresní archiv Karviná (w Republice Czeskiej) oraz KU Leuven Bibliotheken (w Belgii).

Dla zbadania, opisania, zanalizowania i zinterpretowania odnalezionych archiwaliów posłużyłam się metodą analizy instytucjonalno-funkcjonalnej zaproponowanej przez Bronisława Malinowskiego w *Naukowej teorii kultury* (pierwsze wyd. pol. 1958; wyd. org. *Scientific Theory of Culture*, 1944). Koncepcja ta, ogłoszona już po śmierci badacza, stanowi swego rodzaju podsumowanie metod wypracowanych przez wieloletnią praktykę terenową. Uważam, że równie dobra jest do opracowywania materiałów archiwalnych, a ponieważ głównym przedmiotem jej badań jest instytucja pojmowana jako efekt współdziałania ludzi, uznałam, że pozwoli odpowiedzieć na pytania: dlaczego powstało

towarzystwo i jakie były jego funkcje, w stosunku do głoszonych przezeń haseł. Dostrzeżona przez Malinowskiego różnica pomiędzy głównym celem instytucji (statutem), a efektem końcowym, czyli funkcją wydaje się oczywista, jednak każe nam z pewną podejrzliwością patrzeć na cele deklarowane w oficjalnych dokumentach i koncepcje przedstawiane w publikacjach. Dla moich rozważań istotne stało się nie tylko dostrzeżenie owej różnicy, ale konstatacja, że ważny jest sam sposób przedstawienia zawartych w statucie celów, pokazuje on bowiem nie tylko to, co jest uważane za ważne, ale także czasem wskazuje drogę realizacji zamierzeń, jaką przyjęło stowarzyszenie. Odwołałam się także do koncepcji Ralpa Lintona dotyczącej kulturowych wzorów idealnych i rzeczywistych. Wzory rzeczywiste odzwierciedlają realne zachowania ludzi, ich reakcje na typowe sytuacje. Niewielki wycinek wzorów rzeczywistych łączy się z odpowiadającymi im wzorami idealnymi. Wzory rzeczywiste dotyczące zachowań codziennych w większości nie mają swojego odpowiednika we wzorach idealnych. Natomiast wzory idealne często odnoszą się do zachowań wyjątkowych, związków z innymi ludźmi, wzorów osobowych. W tej pracy podjęłam próbę sprawdzenia, w jaki sposób wzniosłe hasła wyrażane m.in. w statucie Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim przekładają się na praktykę życiową. W ten sposób traktuję propozycję Lintona jako komplementarną wobec koncepcji Malinowskiego, ponieważ w obydwu wyraźnie oddzielona została od siebie warstwa wzorcowych zaleceń od ich realizacji.

Praca składa się z pięciu rozdziałów. Pierwszy dotyczy historii zjawiska teozofii i historii stosowania terminu *teozofia*. Prace religioznawcze zajmują się przede wszystkim historią idei, historią zjawiska, rekonstruowaną na podstawie analizy tekstów myślicieli uznanych za teozofów (choć nie wszyscy z nich określali się w ten sposób). Posiłkując się dostępną literaturą, musiałam przeprowadzić własne badania związane z historią teozofii, by pokazać inne ujęcie niż to, które przyjmuje się w ramach badań poświęconych tzw. zachodniemu ezoteryzmowi. Najogólniej można go zdefiniować jako pewien korpus ideowy w dziejach Europy, na który składa się dziedzictwo filozoficzne myśli grecko-rzymskiej, z żydowskimi, chrześcijańskimi oraz islamskimi wpływami religijnymi, filozofią hermetyczną, gnostycyzmem, astrologią, alchemią, magią, neoplatonizmem oraz kabałą.

Badania, które przeprowadziłam, były konieczne by naszkicować dzieje organizacji założonej przez Helenę Bławatską w roku 1875, tj. Theosophical Society, a po 1895 – Theosophical Society (Adyar). Członkowie Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na

Śląsku Cieszyńskim chcieli, by ich stowarzyszenie zostało uznane za oficjalną sekcję (wskazuje na to m.in. program deklarowany przez stowarzyszenie, ale także np. używana przez nie pieczęć). Temu poświęcony jest rozdział drugi. Dzieje Theosophical Society badane są przede wszystkim z perspektywy religioznawczej, ważne było zatem dla mnie odwołanie się do koncepcji takich autorów jak Antoine Faivre, Joscelyn Goodwin, Wouter J. Hanegraaff czy Olav Hammer, którzy pisali o Theosophical Society w kontekście zachodniego ezoteryzmu. Metody związane z badaniami nad zachodnim ezoteryzmem przedstawiam w rozdziale trzecim. Zajmując się Polskim Towarzystwem Teozoficznym na Śląsku Cieszyńskim doszłam do wniosku, że ujęcie religioznawcze jest niewystarczające. Bardzo często w prezentacji takich grup, jak stowarzyszenia teozoficzne, ruchy masońskie itd. bierze się przede wszystkim pod uwagę to, co współcześnie – wyjątkowo nieprecyzyjnie – nazywamy „duchowością”, natomiast w niewielkim stopniu badane są inne zjawiska, w tym np. życie codzienne członków takich formacji, które mogłyby ujawnić znamienne napięcie pomiędzy głoszonymi ideami a codziennymi praktykami. Stąd też posłużyłam się metodą analizy instytucjonalno-funkcjonalnej Malinowskiego, którą omówiłam także w rozdziale trzecim.

Rozdział czwarty dotyczy historii Śląska Cieszyńskiego. Jeśli chodzi o historię polityczną, interesowała mnie kwestia przynależności terytorialnej (od XIX wieku), a zwłaszcza zmiany granic (od I wojny światowej). Zajął się szerzej konfliktem polsko-czeskim, nowopowstałym po I wojnie światowej Rzeczpospolitą Polską i Republiką Czechosłowacką. Z uwagi na polski charakter stowarzyszenia sięgnęłam do materiałów na temat historii polskich ruchów narodowych, ale także dziejów edukacji, korzystałam z danych dotyczących gospodarki i demografii. Po raz pierwszy zarejestrowano stowarzyszenie za zgodą władz polskich w Cieszynie. Gdy siedziba główna w Nydku wraz z tzw. kołami przybocznymi w 1920 roku znalazła się po stronie czechosłowackiej, stowarzyszenie musiało być zarejestrowane po raz drugi, tym razem na terenie Czechosłowacji (dokonały tego władze w Czeskim Cieszynie).

W ostatnim rozdziale⁷ podjęłam próbę odtworzenia struktur, działalności oraz programu ideowego Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim. Wykorzystałam w opisie skonstruowany przez Malinowskiego schemat instytucji kulturowej, tj. zaprezentowałam: zasadę naczelną, personel i normy, działania i urządzenia materialne oraz funkcję. Pozwoliło mi to przeanalizować w dwóch kontekstach podstawowe założenia i cele towarzystwa zawarte w statucie w odniesieniu do programu Theosophical Society (Adyar) oraz w stosunku do działań podejmowanych przez członków

PTT. Pierwszy poziom analizy wskazał na pewne znaczące przesunięcia w statucie Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim w stosunku do misji Theosophical Society. TS na pierwszym miejscu stawiało braterstwo ludzkości (PTT dopiero na czwartym); natomiast PTT na czele zadań umieściło „podnoszenie poziomu oświaty” (punktu dotyczącego oświaty nie ma w statucie TS). Chciałabym także dodać, że dokumenty pokazują, w jaki sposób te zadania były realizowane. Moim zdaniem poszczególne cele nie tyle odzwierciedlały hierarchię wartości, co raczej porządek realizacyjny – edukacja była drogą urzeczywistnienia idei „wyższej kultury duchowej”, która miała przyczynić się do rozwoju idei braterstwa. Statut, w którym edukacja stanowiła punkt pierwszy, zaś braterstwo ludzkości punkt ostatni, był realizowany poprzez konkretny program ideowy (oparty m.in. o wybrane publikacje Juliana Ochorowicza) oraz określone formy pracy (np. spotkania, wykłady, tworzenie biblioteki).

Badania nad Polskim Towarzystwem Teozoficznym na Śląsku Cieszyńskim wciąż wymagają uzupełnienia. Można jednak wskazać poszczególne funkcje, które stowarzyszenie spełniało. Choć zostało ostatecznie rozwiązane w roku 1951, pozostawiło jednak po sobie sieć powiązań i kontaktów, która przetrwała nawet po jego likwidacji. Należy więc zauważyć, że grupa tworząca PTT na Śląsku Cieszyńskim, wywodząca się z określonych wspólnot (m.in. sąsiedzkich, zawodowych, ale również krewniaczych), wytworzyła także nowy rodzaj wspólnoty, oparty o więzi ideowe. Towarzystwo dążyło do jak najpełniejszej realizacji swego programu i zawartych w statucie celów – można stwierdzić, że wiele z nich udało spełnić poprzez organizowanie wykładów, kursów (np. języka esperanto) i spotkań. Wreszcie warto zauważyć, iż członkowie stowarzyszenia stworzyli w rezultacie własny projekt teozofii – czerpiący z programu ideowego Theosophical Society (Adyar), ale uformowany przez potrzeby lokalnej społeczności i odpowiadający na nie. Był on próbą poszukiwania „wspólnego gruntu” dla społeczności podzielonej przez narodowość, poglądy polityczne i wyznanie, był „wiązanym”.

Summary

Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim (1919–1931). Ideas, activity, functions

The thesis dwells on the subject of Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim, that functioned during the years 1919 to 1951. As Nydek was chosen for its seat, it functioned in Czechoslovakia for most of its active years. Seldom can be found mentions of the society in some works dedicated to the religious life of Cieszyn Silesia – the society's history after the World War II has also been only roughly covered. However, a work completely dedicated to its establishment, structure, activity, and the place it took in local and broader social and cultural context, has not yet been published.

I have chosen the years 1919–1931 for a reason. Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim has been publishing in those years two periodicals: „Wyzwolenie” (1919–1920) and „Teozofja” (1920–1931). They are an important source for carrying out research on the history of the society, containing materials vital, such as meetings reports, detailed financial reports, and other information concerning the activities undertaken by the society. I have completed the obtained data through carrying out archival queries in institutions such as: Książnica Cieszyńska, Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Cieszynie, Muzeum Beskidzkie im. A. Podzorskiego w Wiśle, Biblioteka Śląska, Centrum Informacji Naukowej i Biblioteka Akademicka, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Zemský archiv v Opavě, and Státní okresní archiv Karviná (both in Czech Republic), KU Leuven Bibliotheken (in Belgium).

I have used the institutional and functional analysis method, as proposed by Bronisław Malinowski in his work, *Scientific Theory of Culture* (first published in 1944; first Polish edition in 1958), for examination, description and analysis of the archival materials. Malinowski's concept, published posthumously, can be regarded as a summary of the method he perfected during many years of field-work. I believe, that it can serve as an equally useful tool for research carried out on the archival materials, as the main interest to the method is an institution, as an effect of cooperative actions of people. Therefore, I recognised that it can deliver the answer to the following question: why the society has been founded and what were its functions compared to the goals it set before itself. The difference recognised by Malinowski, between the main purpose of the institution (statute),

and the final effect, or function, seems to be apparent, yet it urges us to view the declared in official documents goals and published concepts, with a degree of suspicion. For my research not only noticing that difference turned out to be vital, but also the ascertainment, that the very way in which the goals have been presented in the statute is important, as it shows what is considered important, and sometimes it also explains the way of realisation that has been chosen by the society. Furthermore, I have employed Ralph Linton's ideal and real cultural patterns concept. The real patterns reflect the real attitudes of people, their reactions to certain typical situations. A minor amount of the real patterns is connected to the corresponding with them ideal patterns. The real patterns concerning the daily lives mostly do not have a corresponding ideal pattern. The ideal patterns often relate to exceptional behaviours, relations to other people, personality patterns. In the thesis, I attempted to examine, how these high-minded declarations, expressed in, for example, statute of the Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim, translate to the actual way of life. In this way, I see Linton's concept as complementary to Malinowski's theory, as both propositions explicitly divide the layer of model patterns and their realisation.

The thesis consists of five chapters. The first chapter is dedicated to the history of the theosophy as a phenomenon, and the history of the application of term *theosophy*. The works coming from religious studies mainly focus on the history of ideas, history of phenomena, reconstructed by conducting an analysis of the texts of thinkers considered to be theosophists (albeit not all of those thinkers used the term *theosophist* to describe themselves). While referring to the available literature, I had to carry out my own research on the history of theosophy, in order to present a different approach to it, than the one usually adapted by the scholars researching on the, so-called, western esotericism. Western esotericism can be generally defined as a corpus of ideas in the history of Europe, containing of philosophical thought of Greeks and Romans, with Jewish, Christian and Islamic religious influences, hermetic philosophy, Gnosticism, astrology, alchemy, magic, Neo-Platonism, and Kabbalah.

The research I carried out was necessary in order to roughly describe the history of the organisation established by Helena Blavatsky, i.e. Theosophical Society – after the year 1895, Theosophical Society (Adyar). The members of the Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim aspired to have the organisation recognised as an official section of the Theosophical Society (Adyar), as we can suspect from for example,

their thought program, but also from their sign. I describe the history of the Theosophical Society in chapter two.

The history of the Theosophical Society are mostly a subject to the religious studies research, thus it was important for me to present the concepts of authors such as Antoine Faivre, Joscelyn Goodwin, Wouter J. Hanegraaff or Olav Hammer, who described the society mostly in the context of western esotericism. I present in chapter three the methods employed for the studies on western esotericism. While researching on the subject of Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim I reached a conclusion, that the religious studies approach is insufficient. Often the depiction of groups such as theosophical societies, freemasonry *etc.* emphasises only the aspect which –very imprecisely – is addressed in the contemporary academia as “spirituality”; very little attention is dedicated to other phenomena, such as the daily lives of the members, which could expose the tension between the declared ideas and the daily lives. Therefore I have applied Malinowski’s institutional and functional analysis – I describe it in chapter three.

The fourth chapter dwells on the history of Cieszyn Silesia. When it comes to the political history, the territorial belonging (since the 19th century), especially the problem of changes of the borders (since World War I), have been of interest to me. I have also examined further the problem of the Polish-Czech conflict, between the newly formed after the World War I Republic of Poland and Czechoslovakian Republic. Since the society I have been studying emphasised its Polish roots, I have also reached for the materials on the history of Polish national movement, but also to the history of education, data concerning economic and demographic aspects. Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim was first registered by Polish government in Cieszyn. However, when its seat in Nydek, along with the circles, in 1920 found itself on the Czechoslovakian side of the border, the society had to be registered for the second time, now in Český Těšín by the Czechoslovakian government.

In the final chapter I reconstructed the structures, activity and the idea program of Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim. In the description I have applied the diagram of the cultural institution constructed by Malinowski. I have presented: charter, personnel and norms, material apparatus and activities, and function. This allowed me to analyse in two contexts the prime settlements and goals of the society contained in the statute, in reference to the Theosophical Society (Adyar)’s program, and to the activities undertaken by the members of Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim. The first level of the analysis has shown some vital relocations in the statute of the PTT in

relation to the mission of the Theosophical Society. Theosophical Society put the universal brotherhood as the first goal, whereas the PTT na Śląsku Cieszyńskim placed it in the final, fourth place; furthermore, PTT na Śląsku Cieszyńskim placed first the “raising the level of education” (there are no mentions of education in the statute of TS). In addition, the documents show how those objectives were realised. In my opinion, individual goals were not segregated to reflect the hierarchy of their importance, but rather the order of their realisation – education was to show the way to the realisation of the “higher spiritual culture”, that was to contribute towards the development of the idea of universal brotherhood. The statute, in which education was put in the first place, and the brotherhood of the humanity in the last, was realised through a certain idea program (based e.g. on chosen works of Julian Ochorowicz) and certain forms of social work (such as meetings, lectures, creation of a library).

The studies conducted on the subject of Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim still require some further inquiry. It is possible however, to identify particular functions it fulfilled. Although the society was finally dissolved in 1951, it left a network of contacts that survived even after it ceased to exist. It is important to note that the group that formed PTT na Śląsku Cieszyńskim originated from certain communities (neighbour, professional, but also kinships), created a new form of a community, based on shared ideas. The society aimed for realisation of its program, and the goals contained in the statute – it can be proved that the society has realised many of those purposes through organisation of lectures, courses (e.g. Esperanto language courses), and meetings. Finally, it has to be noted, that the members of the society created their own project of theosophy – based on the program of Theosophical Society (Adyar), but formed by the local needs, and in response to them. It was an attempt of finding the “common ground” for the community divided by nationality, political views and creed.